

JANUBIY OROLBO‘YI HUDUDINING NEOLIT DAVRI SUG‘ORILISH SAHIFASIDAN

Salayev Umrbek, Urganch davlat universiteti Ijtimoiy-iqtisodiy fanlar fakulteti, “Tarix” kafedrası, tadqiqotchi

FROM THE PAGE OF NEOLITHIC IRRIGATION OF THE SOUTHERN ARAL RIVER

Salayev Umrbek, Urgench State University, Faculty of Social and Economic Sciences, Department of “History”, researcher

СТРАНИЦЫ ИЗ ИСТОРИИ ОРОШЕНИЯ ЮЖНОГО ПРИАРАЛЯ В ПЕРИОД НЕОЛИТА

Салаев Умрбек, факультет социальных и экономических наук Ургенчского государственного университета, кафедра «История», научный исследователь

<https://orcid.org/0009-0000-0665-0619>

e-mail:
umrebeksalayev2023@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada Quyı Amudaryo hududida ibtidoiy jamoa tuzumi neolit davri sug‘orilish tarixi tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Baratov N., Mamatqulov M., Rafiqov A., Vinogradov A.V., Itina M.A., Kes A.S., Andrianov B.V., G‘ulomov Ya.G‘., Tolstov S.P., Vaynberg B.I., Sobirov Q., Matyayubov X.X., Yagodin V.N., Xorazm, Qizilqum, Qoraqum, Neolit, Surxon, Jonbos-4.

Abstract: The article analyzes the history of irrigation of the Neolithic period in the tizim of the Primitive communal Neolithic period of the Lower Amu Darya.

Key words: Baratov P., Mamatkulov M., Rafikov A., Vinogradov A.V., Itina M.A., Kes A.S., Andrianov B.V., Gulyamov Ya.G., Tolstov S.P., Weinberg B.I., Sabirov K., Matyakubov Kh.Kh., Yagodin V.N., Khorezm, Kuzylkum, Karakum, Neolithic, Surkhan, Zhanbas-4.

Аннотация: В статье анализирована история орошения неолитического периода в первобытнообщинном обществе Низовья Амударьи.

Ключевые слова: Баратов П., Маматкулов М., Рафиков А., Виноградов А.В., Итина М.А., Кес А.С., Андрианов Б.В., Гулямов Я.Г., Толстов С.П., Вайнберг Б.И., Сабиров К., Матякубов Х.Х., Ягодин В.Н., Хорезм, Кызылкум, Каракум, Неолит, Жанбас-4, Сурхан.

KIRISH. Maqolada yer osti tebranishlarining bir necha marotaba takrorlanishi natijasida vujudga kelgan Xorazm tekisligining ibtidoiy jamoa tuzumi neolit davrida urug‘ jamoalarining Amudaryo faoliyatlaridan o‘z manfaatlarida foydalanishining tarixiy tajribasi tarixini yoritishdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI. Geologik-geografik adabiyotlar va aholi turar joylarida olib borilgan arxeologik izlanishlar natijasida olingan moddiy ashyolar afsonalarga boy bo‘lgan Xorazm tarixiga oid axborotlar geografiyasi keng. Geografik nashrlarda qayd qilinishicha,

mil.avv. 25-10 million yillar ilgari Qizilqum va Qoraqum o‘rtasida joylashgan tekislik bo‘lgan[1]. Tadqiqotchilar qayd qilishicha, bundan 4-3 million yillar muqaddam yuqorida qayd qilingan hududlar tekislik manzarasi davom etgan [2]. O‘rta Osiyoda eng sersuv bo‘lgan Amudaryo hozirgi Tojikiston davlati hududi Hindiqushning shimoliy yonbag‘rida 400 m balandlikda joylashgan, undan Pomir daryosi kelib qo‘shilguncha Vohondaryo nomini olgan. Vaxsh irmog‘i qo‘shilgandan keyin Panj nomini olgan. Panj Vohondaryo Pomirdaryo, Gung, Bartangdaryo va Vang daryolar qo‘shilishidan hosil bo‘lgan Amudaryo, Surxon vohasiga kelgandan

boshlab, insoniyatga xizmat qilishi boshlangan. Keyin shimol tomon yoʻnalib, Chorjoʻydan har qanday irmoqdan xoli boʻlib, Xorazm pasttekisligiga yetib kelgan. Mazkur tekislik Amudaryo faoliyati natijasida ikki – oʻng va soʻl hududlariga ajralgan, ularning geografik holati bir-birini takror qilmaydi. Oʻng sohil hududi – Toʻrtkoʻl-Beruniy va Ellikqalʼa hududlari. Xorazm ekspeditsiyasi nashrlarida Oqchadaryo havzasi nomini olgan. Geolog olim tadqiqotchilar nashrida Xorazm hududi geologik jarayonlarni tadqiq qilishi natijasida Quyi toʻrtlamchi davrida (Xivalik davri), Sariqamishboʻyi, Oqchadaryo, Orolboʻyi havzalari hamda Orol havzasi shakllangan[3]. B.V.Andrianov fikricha, Amudaryo Turon pasttekisligi geografik rang-barangligini namoyon qilgan Qoraqumda “tentirab” shimol tomon yoʻnalishi davrida Qizilqumning oʻng va soʻl hududlarga ajratgan Amudaryo hozirgi zamongacha bir-biridan farqlangan hududlarda aholi ota-bobolari xoʻjalik sohasi anʼanalarini davom ettirmoqda[4]. Xorazm vohasi aholisining qadimdan boshlab Amudaryo chuchuk suvidan uddaburon va unumli foydalangan ajdodlarimizning hayot va ijod uygʻunligi natijalarini oʻrgangan birinchi arxeolog olim Ya.Gʻ.Gʻulomov hozirgi kungacha ilmiy ahamiyatini saqlab kelayotgan, tadqiqotchilar uchun sernam va serunum tekislikda umrguzaronlik qilgan aholining sunʼiy sugʻorma dehqonchilik va shaharsozlik madaniyati sohasida erishgan madaniyatini oʻrganishda asosiy qoʻllanma boʻlib xizmat qilmoqda. Monografiyada tevarak-atrofi bepoyon Qoraqum va Qizilqum sharoitida, tabiat injiqligi (vohani hamma tomoni ochiq), Amudaryo toshqini natijasida turar joylarni tez-tez almashtirib turishidan, daryo yoʻnalishini bir tizimga solish maqsadida undan Magistral sugʻorilish inshootlari, umuman ikki yon tomon chiqarilgan shaxobchalar boshi, oʻrtasi va oxirida qalʼalar qurilishi hamda oddiy ovchilik va termachilik yoʻnalishlarini olib borgan ajdodlarimiz tarixiga oid tarixiy maʼlumotlar ilmiy ahamiyatni yoʻqotgan emas.

Monografiyada Xorazm hududining ekin-tikinlikka qulayligida Amudaryo suv tarkibidagi mineral moddalarga eʼtiborni qaratgan. Shu bilan birga, “Qadimgi sugʻorilgan yerlardagi ibtidoiy madaniyat” bobining “Ibtidoiy ovchilar va baliqchilar makoni” degan bandida 1939-1940-yillarda roʻyxatga olingan Toʻrtkoʻl tumani hududi antik davrga oid boʻlgan Yonboshqalʼa yodgorligi

yaqinida ajdodlarimiz tomonidan sunʼiy tarzda qurilgan Jonbos-4 manzilgohi misolida, shuningdek, bundan IV-III ming yilliklar avval aholi Amudaryodan qanday tarzda foydalanganligini xalq maqoli asosida “Uch oy qovunim, uch oy sovunim”, “Uch oy qovogʻim, uch oy chabogʻim” iboralari orqali ajdodlarimizning bosib oʻtgan tarixiy yoʻlini yaqqol koʻrsatib bergan[5].

Xorazm ekspeditsiyasi xodimlari Amudaryo oʻng va soʻl sohili hududlarida XX asr 30-yillari oʻrtalaridan 90-yillarigacha aholi tomonidan qoldirilgan turarjoylarda keng qamrovli tarzda olib borgan arxeologik izlanishlar natijalari turli nashrlarda oʻz ilmiy inʼikosini topgan.

S.P.Tolstov (6,7,8), A.V.Vinogradov (1968,1981,M.A.Itina.11,10), B.I.Vaynberg (12) hamda mahalliy tadqiqotchilar, Q.Sobirov(13), X.Matyaqubov(14), X.X.Matyaubov(15), V.N.Yagodin(16) asarlarida voha aholisi Amudaryo hadyasidan foydalanib, kundalik faoliyatlarini olib borishi hozirgi davrda davom etayotganligi koʻrsatilgan.

Xorazm vohasi geografik manzarasida yuz bergan oʻzgarishlarda Amudaryoning ming-minglab yillar mobaynida faoliyat olib borishi sabab boʻlgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Obyektivlik, tarixiy-xronologik tahlil, qiyoslash, umumlashtirish, mantiqiy xulosa, asoslash, arxeologiya, etnografiya, geografiya fanlari yutuqlaridan foydalanish.

Tahlil va natijalar. Xorazm hududi, unga geologik jihatdan ulanib ketgan Sariqamishboʻyi, Oʻzboy hududlarida neolit davrida Amudaryo suv sathi koʻtarilishi munosabati bilan Qizilqum va Qoraqum Toʻlqinsimon sochma qum uyumlari oralgʻi suv havzalariga aylanganligi, ajdodlarimizning organik dunyosidan kundalik ehtiyojlarini qondirish tahlil qilindi.

NATIJARAR. Quyi Amudaryo, Sariqamish boʻyi, Oʻzboy hududlarida Neolit urugʻ jamoalari tomonidan Amudaryo toshqini natijasida shakllangan suv havzalaridan foydalanishda toʻplagan hayot tajribasi asosida toʻrt ming yillik tarixiy tajribasi natijalariga erishganligi qayd qilinadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR. Maqolada qayd qilingan maʼlumotlardan quyidagi xulosani qayd qilish joiz:

Yer geologiyasi taraqqiyoti natijasida tarixan tarkib topgan Janubiy Orolboʻyi tekisligi geografik

muhiti, iqlim sharoiti, tabiiy manbalari, ekologiyasi ta'sirida so'nggi tosh davridan eneolitgacha Amudaryo hadyasidan foydalanib, kundalik faoliyatlarida xo'jalikning turli sohalarini kashf qilib, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va etnik madaniy munosabatlar rivojlanishiga qo'shgan hissasi to'g'risida xulosalar qilindi.

Mavzudan kelib chiqib quyidagi takliflar tavsifiya qilinadi:

-So'nggi tosh davridan eneolitgacha bo'lgan tarixiy davrda yer sathiga sun'iy tarzda qurilgan manzilgohlarda istiqomat qilgan urug' jamoalari moddiy va ma'naviy madaniyatini yangi manbalar asosida tahlil qilish;

-Neolit davri urug' jamoalarining kundalik faoliyatlarida oziq-ovqat ta'minotida noqulay vaziyatlarga bo'lgan omillarni yoritish.

-Neolit davri urug' jamoalarining kundalik faoliyatlarini olib borishiga imkon bergan Amudaryo faoliyati ahamiyatini keng ma'noda yoritish. Tevarak-atrofni bepoyon qum uyumlari, uning geografik muhitini aks ettirgan barخانlar oralig'ida joylashgan botiqning suv havzasiga aylanishi, uning tarkibidagi organik dunyosining hosil bo'lishida Amudaryo va Sirdaryolar muhim ahamiyat kasb etdi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Баратов П., Маматкулов М., Рафиков А. Ўрта Осиё табиий географияси.-Тошкент, Ўқитувчи, 2002-Б. 283.
2. Виноградов А.В., Итина М.А., Кесь А.С. Палеогеографическое обусловленность расселения древнего человека в пустынях Средней Азии //Первобытний человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене //-М.: Наука, 1974-С.290-291.
3. Низовья Амударьи, Сарыкамыш Узбой. История формирования и заселения //МХЭ-М.: Наука, 1960. Вып-3-3. 16-17.

4. Андрианов Б.В. Древние оросительные системы Приаралья (в связи с истории возникновения и развития орошаемого земледелия //-М.: Наука 1969-С. 95-96).
5. Фуломов Я.Ф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи.-Тошкент,Фан, 1959-Б.68.
6. Толстов С.П. Древний Хорезм.-М.: МГУ, 1948.
7. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. – М-Л.: Наука, 1948-С. 65-68.
8. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта - М.: ИВЛ РАН, Наука, 1967-С.
9. Виноградов А.В. Неолитические памятники Хорезма.-М.: Наука, 1968, № 8-170 с.
10. Виноградов А.В. Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского междуречья - М.: Наука 1981.Т.ХIII –С. 64-104.
11. Итина М.А. Памятники эпохи неолита и бронзы. //Древности Южного Хорезма //Тр ХАЭЭ-М.: XVI. 1991. С. 66-70.
12. Вайнберг Б.И. Этногеография Турана в древности VII в до.н.э-VIII в.н.э.-М.: Вост.лит. РАН, 1999-С. 105-109.
13. Собиров Қ. Хоразмнинг қишлоқ ва шаҳарлари мудрофаа иншоотлари-Тошкент: Фан, 2009-Б. 5-9.
14. Матяубов Х. Амударё қуйи ҳавзаларининг қадимги табиий-географик ҳолати ва антропоген ландшафтининг шаклланиши. //Ўзбекистон моддий маданияти тарихи.-Самарқанд, 2011- № 1-Б. 75-86.
15. Матяубов Х.Х. Хоразм воҳаси бронза асри ва илк темир даври тарихи-Тошкент.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. -2017-Б.12-14.
16. Ягодин В.Н. Низовья Амударьи в эпоху распада первоттно-общинного строя и возникновения первичных государственных образований //Хорезм в истории государственности Узбекистана “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти.-Ташкент. 2013-С. 14-20.

